

نقش حضرت زهرا سلام الله علیها در جنگ و جهاد

سید محمدعلی ذکری *

چکیده

این مقاله، با تمرکز بر جنگ نظامی، نقش حضرت فاطمه زهرا علیها السلام در جنگ و جهاد را بر اساس گزارش‌های تاریخی و روایات بررسی می‌کند. میان جهاد ابتدایی و دفاعی تمایز گذاشته می‌شود: مشارکت مستقیم زنان در جهاد ابتدایی واجب نیست، اما در جهاد دفاعی و در صورت نیاز ضرورت می‌یابد. بحث در چهار محور سامان یافته است: پشتیبانی پشت جبهه، حضور در جبهه، فعالیت پس از جنگ و حمایت معنوی از رزمندگان. در محور نخست، مدیریت خانه و تربیت فرزندان در غیاب امیرالمؤمنین علیه السلام، زمینه‌ساز حضور ایشان در میدان‌های جهاد معرفی می‌شود و ماجرای جنگ ذات السلاسل نمونه این همراهی است. در محور دوم، حضور حضرت در احد، جنگ خندق و فتح مکه بررسی می‌شود: درمان جراحات پیامبر صلی الله علیه و آله، شست‌وشوی شمشیرها، آماده‌سازی آذوقه و آب و برافراشتن خیمه، مهم‌ترین فعالیت‌های امدادی گزارش شده‌اند. محور سوم به سرکشی از بازماندگان شهیدان، زیارت منظم قبور شهدای احد و سوگواری برای شهیدانی چون حمزه و جعفر بن ابی طالب می‌پردازد و محور چهارم با نقل خاطرات دفاع مقدس، توسل رزمندگان و امدادهای غیبی منسوب به حضرت را مطرح می‌کند. حاصل آن است که نقش ایشان به حضور در میدان محدود نیست؛ بلکه خانواده‌داری، امداد رسانی، حمایت اجتماعی و پاسداشت یاد شهیدان را نیز دربرمی‌گیرد.

کلیدواژه‌گان: حضرت زهرا علیها السلام؛ جنگ و جهاد؛ امدادگری؛ پشتیبانی دفاعی.

مقدمه

«يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا خُذُوا حِذْرَكُمْ فَانْفِرُوا ثُبَاتٍ أَوْ وَفَرَّادًا كَجَمْعَةٍ»^۱ ای کسانی که ایمان آورده‌اید، آمادگی خود را در برابر دشمن حفظ کنید و در گروه‌های متعدد یا به صورت یک گروه [طبق شرایط موجود به سوی دشمن] حرکت کنید». «حذر» به معنای بیداری، آماده‌باش و وسیله دفاع است؛ «نفر» نیز به معنای کوچ و «ثبات» به معنای دسته‌ها و گروه‌هاست.^۲ خداوند در آیات ۷۱ تا ۷۵ سوره «نساء» درباره جنگ و جهاد به مؤمنان دستور می‌دهد برای جهاد نظامی آماده باشید و مانند منافقان از جنگ و جهاد نهراسید؛ سپس در آیه ۷۶ می‌فرماید: «فَقَاتِلُوا أَوْلِيَاءَ الشَّيْطَانِ: پس با یاران شیطان که دشمنان شما هستند، پیکار کنید و از آنها نهراسید». حضرت زهر^{علیه السلام} نیز بر اساس همین دستور خداوند، نقش بسزایی در جریان‌های سیاسی و اجتماعی داشتند؛ یکی از نقش‌های ایشان، جهاد و مبارزه بود.

«جنگ» امری ترکیبی است و سه نوع جنگ اهمیت بیشتری دارد: جنگ شناختی، جنگ نظامی و جنگ رسانه‌ای.^۳ آن حضرت در جنگ نظامی در سه حالت مؤثر بود: در پشت جبهه و سنگر جامعه و خانواده؛ حضور در جبهه با تدارکات و پرستاری؛ و پس از جنگ با سرکشی از بازماندگان و خانواده شهیدان و جانبازان؛ حتی پس از زمان حیات خود با توجه خاص به رزمندگان و شهیدان در طول هشت سال دفاع مقدس و جنگ‌های دیگر از جمله جنگ سی‌وسه روزه لبنان آنان را یاری می‌کردند.

در جنگ شناختی، با جهاد تبیین به دفاع از ولایت پرداختند و با توصیف شرایط و اقتضائات زمانه و عملکرد مردم، به تبیین وظایف مردم درباره امر ولایت پرداختند. آن حضرت در جنگ رسانه‌ای نیز با فعالیت‌هایی مانند روشنگری، افشاگری و تحریک عواطف، بینش و گرایش مردم را مخاطب قرار داد و متوجه وظایف خود گرداند. در این نوشتار به نقش حضرت زهر^{علیه السلام} در جنگ نظامی پرداخته می‌شود.

۱. نساء: ۷۱.

۲. محسن قرآنی، تفسیر نور، ذیل آیه.

۳. جنگ رسانه‌ای اخص از جنگ شناختی و همراه روش‌های رسانه‌ای مانند افشاگری است؛ همچنین عملیات رسانه‌ای، میان مدت و با هدف تغییر تحلیل افراد است؛ اما جنگ شناختی، بلندمدت با تأثیر عمیق است.

در جهاد ابتدایی مشارکت مستقیم زنان در نبرد نظامی واجب نیست؛^۱ اما در جهاد دفاعی و در صورت نیاز، مشارکت زنان واجب است.^۲ منابع تاریخی، نمونه‌هایی از حضور زنان در جنگ‌های پیامبر را گزارش کرده‌اند؛ از جمله در جنگ احد، چهارده زن از جمله حضرت زهرا علیها السلام و عایشه به تهیه آذوقه، رساندن آب و درمان مجروحان می‌پرداختند.^۳ این مقاله تنها به بیان جنگ و جهاد نظامی - هرچند در قالب امدادگری و پشتیبانی دفاعی - حضرت زهرا علیها السلام می‌پردازد و به سایر انواع جنگ‌ها پرداخته نمی‌شود.

الف) پشت جبهه

حضرت زهرا علیها السلام نقش مؤثری در پشت جبهه داشت؛ ایشان دو نقش خانوادگی و اجتماعی را در پشت جبهه ایفا می‌کرد. آن حضرت مدیریت خانه را بر عهده می‌گرفت تا امکان حضور امیرالمؤمنین علی علیه السلام در جبهه فراهم شود. امام علی علیه السلام در زندگی مشترک خود با حضرت زهرا علیها السلام بیشتر اوقات مبارکش را در میدان‌های جهاد یا مأموریت‌های تبلیغی گذراند. در غیاب ایشان، همسر وفادارش فاطمه علیها السلام وظیفه اداره خانه و تربیت فرزندان را بر عهده داشت و این کار را به بهترین وجه انجام می‌داد. حضرت زهرا علیها السلام با درک موقعیت امام علی علیه السلام و جنگ و جهاد ایشان، با انجام جهاد زنانه در پشت جبهه و مدیریت خانه، زمینه شرکت امام علی علیه السلام در جهاد را فراهم می‌آوردند.

حبّ علی نتیجه احسان فاطمه است او هل اتای فاطمه، قرآن فاطمه است
اسباب شادی لب خندان فاطمه است این مرد مهربان به خدا جان فاطمه است

۱. پشتیبانی در جنگ ذات السلاسل

پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله سال هشتم هجرت حضرت علی علیه السلام را در ماجرای جنگ «ذات السلاسل» به سوی بیابان و ریگ‌زار یابس برای سرکوبی دشمن فرستاد. روایت شده است حضرت علی علیه السلام عصابه (دستمال) مخصوصی داشت که هرگاه به جنگ بسیار سختی می‌رفت، آن عصابه را بر

۱. محمدحسن نجفی، جواهر الکلام، ج ۲۱، ص ۷؛ حسن بن یوسف علامه حلی، تذکرة الفقهاء، ج ۹، ص ۱۲. از

اهل سنت: عبدالله بن احمد ابن قدامة، المغنی، ج ۹، ص ۱۹۷.

۲. زین الدین بن علی شهید ثانی، مسالک الأفهام، ج ۳، ص ۸. جعفر بن خضر کاشف الغطاء، کشف الغطاء، ص ۳۹۵ - ۳۹۶.

۳. محمد بن عمر واقدی، کتاب المغازی، ج ۱، ص ۲۴۹.

سر می‌بست. در این سفر هم نزد فاطمه علیها السلام آمد و آن عصابه را طلبید.^۱ این گزارش تاریخی نشان‌دهنده حضور فاطمه علیها السلام در صحنه‌های حساس در کنار همسرش و یاری ایشان بوده است.

ب) حضور در جبهه

جهاد و جنگ نظامی از وظایف مردان است؛ از این رو حضرت علی علیه السلام عهده‌دار آن بود و حضرت زهرا علیها السلام علیها سلام بیشتر نقش حمایتی داشت و در پشت جبهه با پذیرش مسئولیت خانواده و ترغیب اجتماعی، به وظیفه خود عمل می‌کرد. البته حضرت فاطمه علیها السلام در چند جنگ شرکت داشت و کارهای بسیاری از جمله پشتیبانی و فراهم آوردن امکانات جنگ همانند آماده‌سازی خیمه، تهیه غذا و امدادگری را انجام می‌داد.

در نگاه ابتدایی ممکن است تصور شود هیچ‌یک از منابع معتبر تاریخی به حضور حضرت زهرا علیها السلام در صحنه‌های جنگ اشاره نکرده‌اند و تنها در جنگ احد آن هم پس از پایان جنگ، در حالی که هنوز مشرکان در منطقه احد بودند، ایشان حضور یافته است؛ در حالی که از بررسی منابع معتبر تاریخی به دست می‌آید ایشان در جنگ‌های متعدد حضور داشتند و به امدادگری و پشتیبانی دفاعی می‌پرداختند.

۱. شرکت در جنگ احد و امدادگری و آماده‌سازی وسایل جنگی

فاطمه علیها السلام همراه زنان مدینه در جنگ احد در شش کیلومتری مدینه حضور داشت. بر اساس گزارش‌های تاریخی و روایی، ایشان در امدادگری و آماده‌سازی وسایل جنگی کمک می‌کردند. در این نبرد، رسول خدا صلی الله علیه و آله به شدت زخمی شد و علی علیه السلام نیز جراحاتی برداشت. فاطمه علیها السلام خون از چهره پیامبر صلی الله علیه و آله می‌شست و علی علیه السلام با سپر خود آب می‌ریخت. هنگامی که فاطمه علیها السلام مشاهده کرد خون بند نمی‌آید، قطعه حصیری را سوزانید و خاکستر آن را بر زخم پاشید تا خون بند آمد. آن روز پیامبر و علی علیه السلام شمشیرهای خود را به فاطمه علیها السلام دادند تا آنها را بشوید.^۲

۲. شرکت در جنگ خندق و پخت نان

بر اساس گزارش‌های تاریخی، حضرت فاطمه علیها السلام در نبرد خندق به کنار خندق می‌آید و برای پیامبر صلی الله علیه و آله که چند روز گرسنه بودند، غذای ساده‌ای تهیه می‌کند که از قرص نانی تجاوز نمی‌کرد. ایشان نانی را برای رسول خدا صلی الله علیه و آله بردند؛ پیامبر صلی الله علیه و آله پرسید: این چیست؟ فاطمه علیها السلام پاسخ داد:

۱. محمد بن محمد بن نعمان شیخ مفید، الارشاد فی معرفه حجج الله علی العباد، ج ۱، ص ۱۴۶-۱۴۷.

۲. محمدباقر مجلسی، بحار الانوار، ج ۲۰، ص ۹۶؛ ابی‌الفداء اسماعیل بن کثیر، السیره النبویه، ج ۳، ص ۵۸.

نان پختم، دلم آرام نگرفت تا برایتان آوردم. پیامبر صلی الله علیه و آله فرمود: این اولین غذایی است که پس از سه روز در دهان می گذارم.^۱

۳. شرکت در فتح مکه

فاطمه زهرا علیها السلام در فتح مکه نیز حضور داشت و دست کم دو کار پشتیبانی و قاطعیت در امر جهاد را انجام داد. ایشان هنگام فتح مکه، برای پیامبر خیمه می زند، آب برای شستشو و غسل آماده می کند تا گردوغبار از تنش بشوید و لباس پاکیزه ای بپوشد و رهسپار مسجد الحرام شود.^۲

ام هانی، خواهر علی علیه السلام می گوید در روز فتح مکه دو نفر از خویشان مشرک شوهرم را پناه دادم و هنوز آنها در خانه ام بودند که ناگهان برادرم علی علیه السلام در حالی که سواره و زره پوش بود، پیدا شد و به طرف آن دو تن شمشیر کشید. میان او و ایشان ایستادم و گفتم: اگر بخواهی آن دو را بکشی، باید مرا هم پیش از آنها بکشی! علی علیه السلام بیرون رفت، در حالی که چیزی نمانده بود آنها را بکشد. من خود را به خیمه رسول خدا صلی الله علیه و آله در بطحا رساندم و آن حضرت را پیدا نکردم؛ ولی فاطمه علیها السلام را دیدم و ماجرا را برایش گفتم؛ اما دیدم فاطمه علیها السلام از همسر خود قاطع تر است و با تعجب گفت: تو هم باید مشرکان را پناه دهی؟ در این هنگام رسول خدا صلی الله علیه و آله رسید و از ایشان برای آن دو امان طلبیدم. پیامبر صلی الله علیه و آله به آنان امان داد، سپس به فاطمه علیها السلام فرمود که برای او آب فراهم کند تا شستشو نماید.^۳ این جریان به خوبی نشان دهنده جبهه گیری حضرت زهرا علیها السلام در برابر دشمن است.

ج) پس از جنگ

حضرت زهرا علیها السلام پس از جنگ افزون بر سرکشی به خانواده شهیدان، بر مزار شهیدان نیز حاضر می شد. گزارش های گوناگونی در این باره ارائه شده است که در ادامه به برخی از آنها اشاره می کنیم.

۱. سرکشی از خانواده شهیدان

حمزه سیدالشهدا، عموی پیامبر صلی الله علیه و آله در نبرد احد به شهادت رسید. پس از نبرد، صفیه خواهر

۱. محمدباقر مجلسی، بحار الانوار، ج ۲۰، ص ۲۴۵؛ ابوعبدالله محمد بن سعد بن منیع، الطبقات الکبری، ج ۱، ص ۴۰۰.

۲. ابوعبدالله محمد بن سعد بن منیع، الطبقات الکبری، ج ۲، ص ۱۴۲.

۳. محمد بن عمر واقدی، المغازی، ج ۲، ص ۶۳۵.

حمزه به اتفاق فاطمه علیها السلام کنار پیکر مثله‌شده قرار گرفت و شروع به گریستن کرد. فاطمه علیها السلام نیز می‌گریست و پیامبر صلی الله علیه و آله هم با او گریه می‌کرد و خطاب به حمزه می‌فرمود: «هیچ مصیبتی مثل مصیبت تو به من نرسیده است». آن‌گاه خطاب به صفیه و فاطمه علیها السلام فرمود: «مژده باد که هم اکنون جبرئیل به من خبر داد که در آسمان‌های هفت‌گانه، حمزه شیر خدا و شیر رسول خداست». پس از نبرد اُحد، فاطمه زهرا علیها السلام تا زنده بود، هر دو-سه روز یک بار به زیارت شهیدان اُحد می‌رفت. در روایتی می‌خوانیم: «إِنَّ فَاطِمَةَ علیها السلام كَانَتْ تَأْتِي قُبُورَ الشُّهَدَاءِ فِي كُلِّ عَدَاةٍ سَبَّتِ فَتَأْتِي قَبْرَ حَمْزَةَ وَتَتَرَحَّمُ عَلَيْهِ وَتَسْتَغْفِرُ لَهُ»^۱.

۲. زیارت قبور شهیدان اُحد

در روایتی از امام صادق علیه السلام نقل شده است: «عَاشَتْ فَاطِمَةُ علیها السلام بَعْدَ رَسُولِ اللَّهِ صلی الله علیه و آله خَمْسَةَ وَ سَبْعِينَ يَوْمًا لَمْ تُرْكَاشِرَةً وَلَا صَاحِبَةً تَأْتِي قُبُورَ الشُّهَدَاءِ فِي كُلِّ جُمُعَةٍ مَرَّتَيْنِ - الْإِثْنَيْنِ وَالْخَمِيسِ فَتَقُولُ: هَاهُنَا كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صلی الله علیه و آله وَ هَاهُنَا كَانَ الْمُشْرِكُونَ»^۲ جدهام فاطمه علیها السلام بعد از پدرش رسول خدا صلی الله علیه و آله، فقط هفتادوپنج روز زندگی کرد. بعد از پدرش کسی او را شاد و خندان ندید. هر هفته روزهای دوشنبه و پنج‌شنبه به مقبره شهیدان اُحد می‌رفت و با یادآوری صحنه‌های جنگ اُحد می‌گفت: پدرم رسول خدا صلی الله علیه و آله در اینجا موضع گرفته بود و مشرکان در اینجا صف کشیده بودند».

۳. عزاداری و گریستن برای شهیدان

در نبرد موته، جعفرین ابی‌طالب به شهادت رسید. پیامبر صلی الله علیه و آله به خانه وی در مدینه رفت و همسر و فرزندان را دل‌داری داد و از آنجا به خانه فاطمه علیها السلام رفت. حضرت فاطمه علیها السلام می‌گریست؛ پیامبر صلی الله علیه و آله فرمود: «بر مثل جعفر باید گریه‌کنندگان بگریند»^۳.

د. حمایت حضرت زهرا علیها السلام از رزمندگان

حمایت از رزمندگان منحصر در زمان حیات حضرت زهرا علیها السلام نبود، بلکه ایشان پس از شهادت نیز در نبردها به رزمندگان مدد می‌رساند که این امور از معجزات آن حضرت به شمار می‌آید. در ادامه به دو نمونه از امدادهای غیبی از سوی ایشان اشاره می‌شود.

۱. محمدباقر مجلسی، بحار الانوار، ج ۴۳، ص ۹۰، ح ۱۳؛ همو، جلاء‌العیون، ج ۱، ص ۱۵۴.

۲. سیدمحسن امین عاملی، اعیان الشیعه، ج ۱، ص ۳۱۹.

۳. سیدهاشم معروف الحسنی، سیره المصطفی، ج ۲، ص ۲۵۵.

۱. دفاع مقدس

رزمندگان اسلام در تنگناهای سخت جنگ و در کوران آتش دشمن، تنها راه چاره را در توسل به ساحت قدسی مادر سادات علیهم السلام می یافتند و قفل درهای بسته و رمز عبور از راههای دشوار را تنها با کلید توسل و اشک باز می کردند. در احوالات فرمانده شهید عبدالحسین برونسی نوشته اند: شب عملیات، نزدیک خاکریز عراقی ها به میدان مین رسیدند. هرچه می گشتند، معبر را پیدا نمی کردند. شهید عبدالحسین برونسی سردرگم بود و چهل - پنجاه متر آن طرف تر یک گردان نیرو منتظر دستورش. می گفت: «متوسل شدم به حضرت زهرا علیها السلام، دلم شکست، گریه ام گرفت. نمی دانم چند دقیقه گذشت، بی اختیار دستور حمله را صادر کردم. آن شب حتی یک مین هم عمل نکرد. چند روز بعد، سه نفر از بچه ها رفتند طرف همان میدان مین. پای یکی از آنها بر اثر انفجار مین قطع شد. میدان پر بود از مین های ضد نفر. کلاه های شان را که پرتاب می کردند، مین ها منفجر می شدند»^۱.

۲. جنگ ۳۳ روزه لبنان

سردار شهید قاسم سلیمانی در خاطرات خود می گوید: از روز بیست و هشتم، جنگ بالعکس شد. ما از این صحنه ها در دفاع مقدس مان زیاد دیدیم؛ از عوامل برحق بودن خودمان در جنگ، روحیاتی که از رزمندگانمان بروز می کرد که بیشتر شباهت به حالت سیروس لک داشت و برداشتن حجاب ها. سخنانی می گفتند و رای حجاب ها و پرده ها. در آن کوران سخت جنگ یکی از برادران حزب الله که اهل تدین و تشیع بود و مسئول هم بود، در حالتی که به تعبیر خودش حالت خواب نبود، گفت دیدم یک بانویی با دو بانوی دیگر در کنارش آمدند. در عالم خواب حس کردم ایشان حضرت زهرا علیها السلام است. به عربی به او گفتم بین وضعیت ما را که چگونه است؟ حضرت فرمود: درست می شود. مُصَرِّ بودم از ایشان چیزی بگیرم. ایشان دو مرتبه فرمودند: درست می شود و وقتی اصرار من را دیدند، یک دستمالی را تکان دادند و فرمودند تمام شد. یک لحظه بعد یک هلیکوپتر اسرائیلی با موشک زده شد و بعد از آن سقوط رژیم شروع شد؛ یعنی زدن تانک ها و پیروزی حزب الله لبنان نقطه عطف و نقطه پایانی شد بر تصور هجوم رژیم صهیونیستی بعد از آن به لبنان. و این تصور تا به امروز وجود دارد و به نظرم به سادگی این تصور غیر قابل رفع است. بعد از جنگ سی و سه روزه، استراتژی بن گورین در جنگ

۱. سعید عاکف، خاک های نرم کوشک، ص ۱۰۱.

پیش‌دستانه و استراتژی هجومی رژیم صهیونیستی آرام‌آرام تبدیل شد فقط به استراتژی دفاعی.^۱ در پایان ذکر این نکته سزامند است که که برخی امور بر اساس روایات در زمره جهاد زن دانسته شده است و در زمانی که جهاد نظامی نیست، باز هم زنان می‌توانند با انجام این امور در هر زمانی در حال جهاد باشند و این یکی از برجستگی‌های جهاد زنان است:

۱. شوهرداری نیکو: امام کاظم علیه السلام جهاد زن را نیکوشوهرداری دانسته است.^۲
۲. تحمل همسر: امام باقر علیه السلام جهاد زن را تحمل در برابر آزار همسر معرفی کرده است.^۳
۳. خانه‌داری: پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله ارزش کارهای خانه را همانند جهاد دانسته است.^۴
۴. بارداری: پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله فرمود: «زن باردار پاداشی همانند جهادگران دارد و با زایمان آمرزیده می‌شود».^۵

کتابنامه

۱. ابن‌قدامة، عبدالله بن احمد، المغنی، قاهره: مكتبة القاهرة، ۱۳۸۸ ق.
۲. ابن‌کثیر، ابی‌الفداء اسماعی، السيرة النبویه، بیروت: دارالمعرفة، ۱۳۹۶ ق.
۳. امین، سیدمحسن، اعیان الشیعه، بیروت: دارالتعارف للمطبوعات، ۱۴۰۳ ق.
۴. حسنی، هاشم معروف، سيرة المصطفی، ترجمه: حمید ترقی‌جاه، تهران: حکمت، ۱۴۱۲ ق.
۵. شهید ثانی، زین‌الدین بن علی، مسالک الأفهام، قم: مؤسسة المعارف الإسلامية، ۱۴۱۳ ق.
۶. شیخ طوسی، محمد بن حسن، الامالی، قم: دارالثقافة، ۱۴۱۴ ق.
۷. شیخ مفید، محمد بن محمد بن نعمان، الارشاد فی معرفه حجج الله علی العباد، ترجمه سیدهاشم رسولی محلاتی، تهران: اسلامیه، [بی‌تا].
۸. عاکف، سعید، خاک‌های نرم کوشک، مشهد: کاتبان، ۱۳۸۴ ش.
۹. علامه حلی، حسن بن یوسف، تذکرة الفقهاء، قم: مؤسسة آل‌البيت علیهم السلام، ۱۴۱۴ ق.
۱۰. فتال نیشابوری، محمد بن احمد، روضة الواعظین، قم: انتشارات رضی، ۱۳۷۵ ش.
۱۱. قرائتی، محسن، تفسیر نور، تهران: مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن، ۱۳۸۳ ش.

1. <https://farsi.khamenei.ir/others-dialog?id=43598>.

۲. محمد بن یعقوب کلینی، الکافی، ج ۵، ص ۵۰۷.

۳. همان، ص ۹.

۴. محمد بن احمد فتال نیشابوری، روضة الواعظین، ج ۲، ص ۳۷۶.

۵. محمد بن حسن طوسی، الامالی، ص ۶۱۸.

۱۲. کاتب واقدي، ابو عبدالله محمد بن سعد بن منيع، الطبقات الكبرى، بيروت: دارصادر، [بی تا].
۱۳. کاشف الغطاء، جعفر بن خضر، كشف الغطاء، اصفهان: انتشارات مهدوی، [بی تا].
۱۴. کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، تهران: دارالکتب الإسلامية، ۱۴۰۷ ق.
۱۵. مجلسی، محمدباقر، بحار الانوار، بيروت: دارالکتب العربيه، ۱۴۰۴ ق.
۱۶. _____ جلاء العيون، قم، سرور، ۱۳۸۲ ش.
۱۷. نجفی، محمدحسن، جواهر الکلام، بيروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۴ ق.
۱۸. واقدي، ابو عبدالله محمد بن عمر، المغازی، بيروت: مؤسسة الأعلمی للمطبوعات، ۱۴۰۹ ق.